

NASILJE I SJEĆANJE

Hikmet KARČIĆ

UDK 355.012:341.485
341.322:726(497.6)

SAŽETAK: Moderna historija muslimana na Balkanu, a time i Bošnjaka, obilježena je nasiljem: demografskim promjenama, zločinima i genocidom. Jedna od ključnih odlika ovog nasilja jeste brisanje sjećanja na svaki njihov trag. Cilj ovog rada je da aktuelizira pitanje o sjećanju odnosno memorijalizacije zločina. Drugi dio ovog rada fokusirat će se na oblike brisanja ili iskrivljavanje historije na primjeru Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: zločini, memorijalizacija, sjećanje, nasilje

Bez sjećanja nema nacije

Poljski revolucionar i državnik Józef Klemens Piłsudski jedne prilike je rekao: "Nacija koja izgubi sjećanje prestaje biti nacija – ona jednostavno postane skupina ljudi koji privremeno žive na jednoj datoj teritoriji". Bosna i Hercegovina, iako ponosna na višestoljetni kontinuitet imena i prostora, je relativno mlada samostalna država. Isto, Bošnjaci kao nacija prvi put se suočavaju sa iskustvom uspostavljanja vlastitog sjećanja. Nova bošnjačka historija i sjećanje bazirani su u velikoj mjeri na nasilju. Sudbina Bošnjaka je slična sudbini drugih muslimana na Balkanu (Karčić, 2015). Veliki dio današnjih Bošnjaka imaju muhadžirsko iskustvo, odnosno, osjetili su nasilne demografske promjene u nekom periodu njihove porodične historije.

Profesor Herbert Hirsch napisao je u svojoj knjizi *Genocide and the Politics of Memory: Studying Death to Preserve Life* da "šta je rečeno u sadašnjosti o tome šta se desilo u prošlosti ne samo da određuje kako se prošlost posmatra nego se određuje šta historija znači u sadašnjosti i vjerovatno utiče na buduća djela." (Hirsch, 1995 : 10). Sjećanje je prirodni ljudski mehanizam kojim se zadržava i usvaja određena informacija ili događaj iz prošlosti.

Sjećanje odnosno pamćenje važno je za izgradnju ljudskog identiteta.

Sjećanje na žrtve, civilne ili vojne, nastaje iz potrebe zajednice da se važan negativni događaj iz prošlosti zapamti kako bi se u budućnosti spriječilo njeno ponavljanje. Zaborav ili neadekvatno pamćenje može imati pogubne posljedice u budućnosti. Ovo je naročito važno za narod ili zajednice koji imaju historiju nasilja. Bosanskohercegovačko iskustvo sjećanja na progon i zločine je u većini slučajeva bilo ograničeno samo na usmenu predaju. Svijest o kreiranju mehanizama na trajno sjećanje nije postojala zbog nedostatka inicijative ili, jednostavno, zbog postojećih državno-političkih okolnosti. Posmatrajući historiju nasilja nad Bošnjacima muslimanima, kao i muslimana Balkana, vidljivo je da nije postojala kultura pamćenja.

Nakon Drugog svjetskog rata, kultura pamćenja razvijala se prema sjećanju na partizanske žrtve, tj. žrtve zločina nad narodima SFRJ. Ovo sjećanje se skoro u potpunosti odnosilo na žrtve ustaškog režima. Masovni zločini nad Bošnjacima Krajine, Istočne

Bosne i Istočne Hercegovine bili su zataškani. Lokalne muslimanske zajednice nisu imale svijest o izgradnji kolektivnog pamćenja, a one koje i jesu, bile su spriječene da grade spomenike ili da na javni način čuvaju pamćenje na zločine u Drugom svjetskom ratu.¹ Tek krajem osamdesetih godina prošlog vijeka, sa procesom demokratizacije, počinjalo se prvo pisati o zločinima, a sa demokratskim izborima 1990. godine počinje se sa prvim obilježavanjem zločina. Istina, ova obilježavanja nisu imala svrhu i ulogu da se žrtve pamte koliko su imali svrhu da se mase politički mobilisu.

Memorijalizacija

Memorijalizacija je proces koji zadovoljava želju da se poštuju žrtve koje su patile ili poginule tokom određenog konflikta kao sredstva za suočavanje sa prošlošću i savremenih pitanja. Drugim riječima memorijalizacija je institucionalni okvir sjećanja, odnosno, pamćenja. Ono može da promovise društveni oporavak nakon završetka konflikta ili da pojednostavi

¹ Vidjeti studiju o nepostojanju spomenika muslimanskim civilnim žrtvama Drugog svjetskog rata u Kulen Vakufu: Max Bergholz, "The Strange Silence:

Explaining the Absence of Monuments for Muslim Civilians Killed in Bosnia during the Second World War", *East European Politics and Societies*, 2010.

osjećaj i smisao viktimizacije, nepravde, diskriminacije ili želje za osvetom (Barsalou, Baxter 2017:1). Memorijalizacija ima nekoliko funkcija:

- iznošenje istine ili dokumentacija određenog kršenja ljudskih prava;
- obezbjeđenje određenog mjesta na kojem će preživjeli moći odati počast žrtvama;
- nuđenje simbolične reparacije u znak sjećanja na žrtve;
- promocija pomirenja;
- poticanje većeg društvenog angažmana i obrazovnih programa da se razgovara o prošlosti;
- historijsko očuvanje specifičnog perioda u historiji države ili zajednice.

Memorijalizacija može imati različite oblike i manifestirati se na različite načine. Ima nekoliko oblika i formi. A neki od najzastupljenijih su (Barsalou, Baxter 2017:4):

Izgrađene lokacije:

- Muzeji i komemorativne biblioteke
- Spomenici
- Spomen ploča sa imenima žrtava
- Virtualni muzeji na internetu

Izvorne lokacije:

- Mezarja
- Lokacije masakara i masovnih zločina
- Bivše lokacije logora i mjesta zatočenja

Aktivnosti:

- Obilježavanje godišnjica vezanih za zločin
- Privremene izložbe
- Davanje imena ulicama, trgovima, zgradama itd.
- Memorijalna šetnja ili parada
- Javni protesti

Muzeji su najčešći oblici kolektivnog sjećanja. U BiH ne postoji jedinstveni muzej sjećanja na žrtve Bošnjake muslimane. Postoji Memorijalni centar Srebrenica-Potočari u čijem sastavu se nalazi i muzej. U Sarajevu postoji Galerija 11/7/95 koja sadrži fotografije i video u cilju edukacije

domaćih i stranih posjetilaca. U ostatku BiH većinom postoje spomen-sobe u lokalnim zajednicama.²

Javni spomenici ne mogu se porediti sa mezarjima / grobljima. Javni spomenici na neki svojstveni način prave balans između vjerskog i svjetovnog. Vjerski segment u obilježavanju nacionalnog ili vjerski motiviranog nasilja čini važan doprinos za porodice žrtava. Spomenici imaju dvojnu ulogu, prvo, to je javno priznanje kako zločina tako i žrtava; drugo, to predstavlja mjesto gdje porodica i lokalna zajednica može da se prisjeti žrtava (Brett, 2007:2).

U nekim slučajevima negativni element izgradnje spomenika jeste činjenica da se izgradnjom spomenika na neki način zaboravlja na žrtve. Ovo se odnosi na obavezu države ili drugog subjekta da izgradi spomenik.

Drugim riječima ukoliko postoji pritisak porodica žrtava da se prisjete žrtve, država izgradi spomenik kako bi se 'riješila' tog pitanja. Ovo je naročito vidljivo kada je država ta koja je zločin počinila ili finansirala. Ovakve primjere nalazimo u Chile-u, Rusiji, Njemačkoj itd. Slično je i u Republici Srpskoj. Jedini spomenik koji je Republika Srpska finansirala je Memorijalni centar Srebrenica-Potočari. Ovo nije bio rezultat dobre volje, već pritiska Visokog predstavnika nakon presude Doma za ljudska prava u predmetu Selimović i drugi iz 2003. godine (Karčić, 2013).

Jedan interesantan oblik memorijalizacije jeste 'transformacija' mjesta zločina u lokaciju od društvenog značaja. Na primjer, bivši zatvor u Južnoj Africi gdje su masovna kršenja ljudskih prava počinjena, pretvoren je u zgradu Ustavnog suda te zemlje.

Logori, odnosno, mjesta zatočenja, nisu obilježeni i u većini slučajeva koriste se u svrhu koju su imali i prije nego su postali logori. Najpoznatiji primjer je logor Omarska u Prijedoru koji je danas opet rudnik u vlasništvu britansko-indijske firme Arcelor Mittal Steel.

Javni protesti, okupljanja ili protestne šetnje su itekako važan segment u očuvanju sjećanja. U Chileu svakog 24. marta održava se protestna šetnja kako bi se obilježila godišnjica vojnog puča Augustina Pinocea. U BiH svaki 11-ti u mjesecu obilježen je od strane žena Srebrenice u Tuzli protestnom šetnjom kao znak sjećanja na 11. juli 1995. – Dan genocida nad Bošnjacima UN 'sigurne zone' Srebrenica.³

Brisanje historije, brisanje sjećanja

Jedan od najorganizovanijih projekata sistematskog uništavanja islamske arhitekture počinjen je od strane vojno-političkog vrha Republike Srpske od 1992. do 1995. godine. Iako su džamije i drugi objekti islamske arhitekture uništavani i u ranijim zločinačkim pohodima, tokom posljednje agresije vidljivo je sofisticiraniji i sistematičniji pristup uništavanju svega što podsjeća na muslimane.

Džamije su pljačkane, ritualno spaljivane i poslije dinamitom dignute u zrak. Ostaci džamija su bacani na deponije smeća ili u rijeke, a u nekim slučajevima u jame zajedno sa žrtvama genocida. Obilježavanje teritorije bilo je vidljivo u prvim danima agresije i genocida: u Zvorniku je na primjer 9. aprila 1992. na gradsku džamiju postavljena srpska zastava, a srpska muzika je puštana sa minareta. Prema podacima Islamske zajednice uništeno je 614 džamija, te 557 mesdžida, 954 mekteba, 15 tekija, 90 turbeta te 1.425 vakufskih objekata (Čabaravdić, 2009). Po Odluci Rijasetu Islamske zajednice, a u cilju podsjećanja na ovaj zločin, svake godine se 7. maja obilježava Dan džamija, a za obilježavanje ovog datuma uzet je datum uništenja džamije Ferhadije u Banjoj Luci 1993. godine.⁴

Rušenje džamija viđeno je kao vrhunac 'čišćenja' određenog područja od muslimana te razlog za slavlje. Prilog tome govori da su bili rijetki slučajevi otpora lokalnog srpskog

² Za opširniji prikaz trenutnog stanja memorijalizacije kod Bošnjaka vidjeti: Hikmet Karčić, *Kako održati trajno sjećanje na žrtve*

genocida? Glasnik br: 7-8, 2015 [677-686 str.]
³ Vidjeti: International Center for Transitional Justice: <http://www.ictj.org/our-work/transitional-justice-issues/truth-and-memory>

⁴ Nakon 23 godine, džamija Ferhadija je obnovljena 2016. godine.

stanovništva prema rušenjima. Rušenje džamija nije bilo spontano i neprimjetno naročito u gradskim sredinama. Prema izjavama svjedoka, prilikom rušenja džamija u gradskim sredinama, prethodno su izvršene pripreme: uspostavljanje parametra i privremeno iseljenje srpskih porodica dok se ciljani objekt fizički ne ukloni.

Krizni štab Srpske demokratske stranke u Brčkom, nekoliko mjeseci prije početak rata, otputovao je u Beograd tražeći pomoć da "da se očiste Muslimani i zato što je Brčko blizu linije razgraničenja". Ubrzo u Brčko stiže Dragan Vasiljković zvan Kapetan Dragan koji organizuje "Crvene beretke" u čijem sastavu su uglavnom bili Srbi Brčaci. Drvena Hadži-pašina džamija u Brčkom zapaljena je u junu ili julu 1992. godine. Haški tribunal u predmetu *Stojan Župljanin* i Mićo Stanišić naveo je svjedočenje svjedoka Jasmina Fazlovića:

"Kada su on i još petorica vatrogasaca došli pred Hadži-pašinu džamiju, vidio je vojnike kako sjede u školi koja se nalazila preko puta džamije i jednog čovjeka u maskirnoj uniformi kako izlazi iz Doma zdravlja koji se također nalazio preko puta džamije. Taj čovjek je opsovao i rekao: "Zašto nisu sačekali kao što sam im rekao?" Isti taj čovjek je potom rekao vatrogascima da puste da džamija izgori, ali da se pobrinu da se vatra ne proširi na Dom zdravlja i obližnje kuće. Fazlović je u svom svjedočenju također izjavio da su Srbi koji su stanovali u stambenoj zgradi u blizini jedne od spomenutih džamija, po svemu sudeći, bili upozoreni da će ta džamija biti uništena jer su stakla na svojim prozorima zaštitili samoljepljivom trakom, dok Muslimani i Hrvati koji su tu stanovali nisu bili upozoreni."

Pripadnici "Crvenih beretki" su također učestvovali u 'čišćenju' naselja Rijeke kod Brčkog, te nakon rušenja džamije napravili su kolektivnu fotografiju svoje jedinice na ostacima srušene džamije.

Gazanfer-begova džamija u Višegradu zapaljena je i srušena u junu 1992. godine. Na njenom mjestu napravljen je park sa stazom i klu-pama u obliku 4S, odnosno, srpskog

nacionalističkog slogana: *Samo sloga Srbina spašava*. Ovo je primjer 'obilježavanja teritorije', odnosno, postavljanje vlastitih nacionalnih ili vjerskih simbola na dominantnim mjestima kao poruka i simbol kontrole nad teritorijom. Džamija je danas ponovno izgrađena na istoj lokaciji.

Pisanje 'nove' historije

Na lokaciji bivšeg sportskog centra Ušće u Višegradu 28. juna 2011. godine započela je gradnja vještačkog grada – Andrićgrada. Gradnja je završena i 'grad' je svečano otvoren 28. juna 2014. godine. Andrićgrad je ideja, srbijanskog režisera, Emira Kusturice, a finansijsku podršku dobio je od Republike Srbije i Republike Srpske. Razlozi za ulaganje u ovaj višemilionski projekat su jako interesantni. Grad je napravljen na osnovu grčke i rimske arhitekture.

Zvanični vodič u Andrićgradu jednom stranom novinaru je objasnio pozadinu: "Zbog Osmanlija ostali smo uskraćeni za renesansu, ali sada ćemo Andrićgradu ponovo vratiti tu epohu" (Rose, 2014). Drugim riječima, Andrićgrad treba da ispravi historijsku nepravdu koja je nanesena Srbima dolaskom Osmanlija na ove prostore. To Kusturica detaljnije pojašnjava:

"Na ulazu se karavan saraj susreće sa bizantskim dvorom, a u nastavku će biti ono što je mogla da izgradi Austrija, a nije, kao što i Otomanska imperija nije izgradila ono što je trebala da izgradi. Na kraju, prema glavnom trgu, koji je neka vrsta klasicizma, koji je trebao nastati za vreme kraljevine između dva svetska rata, razvijaće se ulica sa delovima renesanse, koje je mogla napraviti Austrija."

Postaje jasno zbog čega je 28. juni, odnosno, Vidovdan odabran za datum početka radova i svečanog otvaranja Andrićgrada. Michael Sells u svojoj knjizi "Izdani most: Religija i genocid u Bosni i Hercegovini" vrhunski objašnjava:

"Prikaz Lazara kao Hrista, Kosova kao srpske golgote i muslimana kao legla zla 'prokletog Hogara' nalazio se u propovijedi i kronikama. Međutim, kosovska legenda, kao priča koja

će odrediti slavenske muslimane kao ubice Hrista i izdajice rase, nije još uvijek ostvarena." (Sells, 1998: 39)

Elementi srpskog nacionalizma vidljivi su kroz spomenike, nazive ulica i murale. Postoje dva spomenika, jedan Ivi Andriću, a drugi Petru II Petroviću Njegošu, autoru pjesničkog epa "Gorski vijenac", u kojem su muslimani identifikovani kao *poturice* – slavni kršćani koji su izdali svoju vjeru i postali muslimani. Srpsko nacionalističko shvatanja je da su prelaskom na islam, muslimani promijenili svoj rasni identitet i priključili se Turcima, odnosno, ubicama Cara Lazara (Sells, 1998:40). Spomenik Njegošu koji se nalazi ispred crkve Kosovskim mučenicima u Andrićgradu otkrio je Matija Bečković, srpski pjesnik, nacionalista i poštivalac ratnih zločinaca.

Dva su zanimljiva murala na zidovima Andrićgrada, jedan sadrži cijelu grupu terorističke organizacije Mlada Bosna sa navodnim riječima Gavrila Principa: "Naše sjene hodati će po Beču, lutati po dvoru, plašiti gospodu.", drugi, pomalo čudan mural, nalazi se na zidu iznad kina koji sadrži nekoliko osoba kako igraju potezanje konopa. Pobjednička strana sadrži Milorada Dodika, Emira Kusturicu, Branka Ćopića i tenisera Novaka Đokovića. Time je Kusturica napravio kombinaciju starih i novih srpskih heroja.

Zaključak

Sjećanje je važan element u izgradnji društva i države. Sjećanje na prošlost je jedan od najvažnijih elemenata identiteta jednog naroda. U ovom radu nastojali smo dati određene postavke koje čine sastavni dio institucionalne izgradnje identiteta i kolektivnog sjećanja. O važnosti sjećanja i historije bili su svjesni i zločinci koji su sistematski uništavali objekte koje podsjećaju na muslimansko prisustvo na ovim prostorima. Konačno, na primjeru Andrićgrada nastojali smo pokazati kako srpski nacionalni, politički i intelektualni establishment nastoji da izgradi 'novo' kolektivno sjećanja i održiv nacionalni identitet.

Lokalitet Gazanfer-begove džamije koji je bio pretvoren u park sa stazom i klupama u obliku 4 S ("Samo sloga Srbina spašava").

Specijalna jedinica "Crvene Beretke" na ruševinama džamije u Rijekama kod Brčkog 1992. godine.

Izvori i literatura

- Barsalou, Judy i Baxter, Victoria (2007). "The Urge to Remember: The Role of Memorials in Social Reconstruction and Transitional Justice", United States Institute for Peace, Januar 2007, <http://www.usip.org/sites/default/files/srs5.pdf>, str.1
- Bergholz, Max (2010). "The Strange Silence: Explaining the Absence of Monuments for Muslim Civilians Killed in Bosnia during the Second World War", *East European Politics and Societies*, 24(3):408-34, July 2010.
- Brett, Sebastian, Bickford Louis, Ševčenko Liz i Rios Marcela (2007). "Memorialization and Democracy: Policy and Civic Action State", International Center for Transitional Justice, https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Memorialization-Democracy-2007-English_0.pdf
- Čabaravdić, Sabina (2009). "Uništavanje božjih kuća "onih drugih" i njihova obnova", *Radio Slobodne Evrope*, http://www.slobodnaevropa.org/content/tema_sedmice_vjerski_objekti/1733524.html
- Hirsch, Herbert (1995). *Genocide and the Politics of Memory: Studying Death to Preserve Life*. North Carolina: University of North Carolina.
- Karčić, Fikret (2015). *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. Vijeku*, Sarajevo: Centar za napredne studije.
- Karčić, Hikmet (2013). *Apelacijama do istine*, Sarajevo: Konrad Adenauer Fondacija.
- Rose, Jasmina (2014). "Srpski nacionalisti izgradili Andrcigrad", *Deutsche Welle*, <http://www.dw.de/srpski-nacionalisti-izgradili-andri%C4%87grad/a-17651455>
- Sells, Michael A. (1998). *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, California: University of California Press

الموجز

العنف والذاكرة

حکمت کارتشیشت

إن التاريخ الحديث للمسلمين في البلقان ومن بينهم البشناقة يتميز بالعنف: مثل التغييرات الديموغرافية والجرائم والإبادة الجماعية. ومن السمات الرئيسية لذلك العنف مسح أي أثر له في الذاكرة. إن الهدف من هذا البحث مناقشة مسألة الذاكرة وبالتحديد حفظ الجرائم في الذاكرة. ويركز هذا البحث في جزئه الثاني على أشكال مسح التاريخ أو تحريفه، مستعرضا مثال البوسنة والهرسك.

الكلمات الرئيسية: الجرائم، الحفظ في الذاكرة، الذكرى، العنف.

Summary

VIOLENCE AND REMEMBRANCE

Hikmet Karčić

Modern history of Muslims in Balkans including the history of Bosniaks is marked by violence: demographic changes, crimes and genocide. One of the key features of this violence is erasing the memories of any kind of trace. The aim of the article is to raise the question of remembrance that is commemoration of crimes. Second part of the article will focus upon the forms of erasing or falsifying history in the example of Bosnia and Herzegovina.

Key words: crimes, commemoration, remembrance, violence